

Cem Tecimer, "Sürgün, Romatizma ve Kanun-i Esasi: Midhat Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine", www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-yeni.pdf (Yayın Tarihi: 23 Ekim 2024).

SÜRGÜN, ROMATİZMA VE KANUN-İ ESASİ

Midhat Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine

(Yeni Versiyon)

Cem Tecimer*

*"Bugün Sadrâzam Midhat Paşa, sadâretten azlolunarak bâirade-i seniyye vâsita-i âcizânemle memalik-i şâhaneden teb'id olunması için İzzeddin vapur-ı humâyûniyle İtalya'da Brendizi iskelesine gönderilmiştir"*¹.

(Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa, 5 Şubat 1877)

*"Allah rahmet eylesün bu millete"*².

(Midhat Paşa, 5 Şubat 1877)

1876 tarihli Osmanlı Kanun-i Esasisinin mimarı Midhat Paşa (1822-1884), 5 Şubat 1877'de başlayan sürgün hayatının al-

* Harvard Hukuk Fakültesinde doktora sonrası araştırmacı.

E-posta: ctecimer@law.harvard.edu. Yazıyı okuyup fikirlerini belirttiği için Efe Murat Balıkçoğlu'na, yazıya gösterdikleri alaka için de Sinan Kunalalp, Murat Serdar Saykal ve Emre Öktem'e teşekkür ederim.

¹ Said Paşa'nın notlarından nakleden Reşat Kaynar'dır. Bkz. Reşat Kaynar, "Eğinli Said Paşa'nın Hatıratında, Midhat Paşa'nın Sadarettten Azli ve Memleketten Çıkarılması İle İlgili Açıklamalar", in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, s.351.

² *Ibid.*, s.357.

tıncı ayında, 9 Temmuz 1877 günü, kısa bir mektup kaleme alır³. Mektubun Fransızca aslı ve Türkçe tercümesi⁴ şöyle:

FRANSIZCA ASLI

Plombières le 9 juillet 1877

Cher Sadik Effendi,

Avant de quitter Londres, j'ai reçu votre aimable lettre ainsi que la coupure de la Freie Presse. Je ne vous ai pas répondu immédiatement car je n'étais pas décidé⁵ si je devais me rendre aux eaux d'Allemagne ou à celles de France. Les Docteurs, à Paris, m'ont conseillé de venir à Plombières où ils prétendent que les eaux produisent plus d'effet qu'ailleurs et surtout pour les douleurs rhumatismales dont je suis affecté. J'espère pouvoir être de retour à Paris dans une quinzaine de jours. Présentez en attendant, mes compliments à notre ami Etienne et recevez l'assurance de ma parfaite estime.

Midhat

TÜRKÇE TERCÜMESİ

Plombières 9 Temmuz 1877

Kıymetli Sadık Efendi,

Londra'dan ayrılmadan önce nazik mektubunuzu ve Freie Presse kupürünü aldım. Size hemen cevap veremedim çünkü Almanya kaplıcalarına mı Fransa kaplıcalarına mı gitmem gerektiğine karar verememişim. Paris'teki doktorlar, kaplıcalarının başka yerlere göre, özellikle de beni etkileyen romatizmal ağrılara karşı daha etkili olduğunu iddia ettikleri Plombières'e gelmemi önerdiler. On beş gün içinde Paris'e dönme-yi umuyorum. Bu arada, dostumuz Etienne'e selamlarımı iletin ve kemâl-i hürmetimden emin olun.

Midhat

Bu kısa çalışmada üç meseleye temas ediyorum: mektubun dili, mektupta bahsi geçen Sadık Efendi ve Etienne'in kimler olduğu ve mektubun Midhat Paşa'nın hayatının Avrupa sürgünü safhasında hangi bağlama oturduğu.

³ Mektubun aslı şahsi arşivindedir. Mektup aslının sureti için aşağıda EK-1'e bakınız. Mektubun otantisitesi hakkında açıklamalar için aşağıda EK-2'ye bakınız.

⁴ Mektubun Türkçeye tercümesinde yardımcı olan Fatma Gül Karagöz ve Maëlle Rossi'ye teşekkür ederim.

⁵ Mektubun Fransızca imlası mükemmele yakındır. Görünürde sadece "decidé" (doğrusu *décidé*) kelimesinin yazımında hata vardır. Mektubun aslında aynı satırda bulunan "n'étais" kelimesinde ise "n" ile "e" arasındaki işaretin *apostrophe* işareti mi, yoksa "e"nin *accent*'ı mı olduğu tartışmaya açıktır. Bu işaret, *apostrophe* ise "e"nin üzerinde *accent* yoktur ki, bu durumda "n'étais" kelimesinin de "n'etais" şeklinde hatalı yazıldığı söylenebilir.

I. Mektubun Dili: Fransızca

Birinci mesele, mektubun Fransızca yazılmış olması. Midhat Paşa'nın iyi Fransızca yazıp konuştuğunu biliyoruz. Devrin Osmanlı bürokratik elitinin büyük bir kısmı gibi Midhat Paşa da dönemin *lingua francası* Fransızcaya hâkimdi⁶. Bunu, Midhat Paşa ile tanışan, görüşen ve konuşan ecnebilerin gözlemlerinden de çıkarmak mümkün⁷.

Bu sebeple mektubun Fransızca olması başta şaşırtıcı görünmese de muhatabın Sadık Efendi isimli bir kişi olduğu dikkate alındığında ve Sadık Efendi'nin Türkçe (eski yazı) okur yazar olduğu varsayılırsa –ki bu oldukça makul bir varsayım olmalı⁸– mektubun neden Fransızca yazıldığı sorusu önem kazanıyor. Zira gönderici (Midhat) ve alıcının (Sadık) Türkçe okur yazar olduğu ve Türkçenin anadilleri olduğu kabul edilirse, Türkçeden başka bir dilde yazışmaları akla gelecek ilk ihtimal olmasa gerekir⁹.

Sebebini kati olarak tespit etmek zor olsa da Midhat Paşa'yı mektubunu Fransızca yazmaya sevk eden sebepler arasında şunlar düşünülebilir: (i) Mektubu kaleme aldığı esnada Midhat Paşa beş aydan beri Avrupa'da bulunuyor ve uzun müddettir yabancı

⁶ Meselâ bkz. Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.38; Roderic H. Davison, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili”, Çev. Çiğdem Erkal İpek, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Haziran 1994, s.175-176. Ayrıca bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hayat-i Siyasisesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325 [1909], s.12-13.

⁷ Meselâ bkz. Marie Charlotte Kremnitz, *Aus dem Leben könig Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1894, c.I, s.137-138.

⁸ Bu varsayımın neden doğru olmadığını ve Sadık Efendi'nin ana dilinin Türkçe olmadığını aşağıda, Sadık Efendi'nin kim olduğunu belirlemeye çalıştığım sırada ifade edeceğim.

⁹ Burada önemle belirtiyim ki sadece EK-1'de sureti bulunan mazrufa sahibiz. Zarf ve üzerindeki alıcı bilgileri ve diğer bilgiler – vardı ise – meçhul. Yine de mektuptaki kat izleri, mazrufun bir zarfa konduğuna ve alıcısı Sadık Efendi'ye gönderildiğine işaret ediyor.

devlet insanları ile sıkı temas hâlinde bulunuyor ve dolayısıyla da sürekli olarak Fransızca konuşuyor ve yazıyordu.

(ii) Daha da mühimi, mektubun, Sadık Efendi'nin mektubuna cevabi mahiyette yazılmış olması: eğer Sadık Efendi'nin önceki tarihli ve elimizde olmayan mektubu Fransızca olarak kaleme alındı ise Midhat Paşa nezaket icabı cevabını aynı lisanda kaleme almak istemiş olabilir.

(iii) İlaveten, mektupta ortak arkadaşları olarak kendisinden söz edilen Etienne, Fransızca konuşan bir kişi idiye, mektubun Etienne'e gösterilecek olması ihtimalini göz önünde bulunduran Midhat Paşa'nın, Türkçe yerine Fransızca'yı yeğlemiş olması da mümkün. (Zaten aşağıda Etienne'in kim olduğu üzerine fikir yürütürken bu kişinin Fransızcasının Türkçesinden daha iyi olduğunu da iddia edeceğim).

(iv) Mektubun Fransızca yazılışını açıklayan başka bir sebep de Midhat Paşa'nın "kendini emniyete alma" refleksi olabilir. Bundan kastım ikili. Birincisi, Paşa, mektubun ya kasten ya da gayriihtiyari başkasının eline geçmesi durumunda mektubun içeriğinin Fransızca bilen biri tarafından anlaşılmasını istemiş olabilir. Bu sayede alıcısına ulaşamayan mektup kolaylıkla ulaştırılabilir olacaktı (elbette yanlış alıcının iyi niyetli olduğunun kabulü hâlinde). İkincisi, Paşa'nın Avrupa'daki sürgün hayatı boyunca öncelikli hedeflerinden birinin, Osmanlı Kanun-i Esasisi ve sâbık hükûmeti hakkında lehte kanaat uyandırmak ve geliştirmek olduğu nazara alındığında¹⁰ her türlü resmî ve gayriresmî evrakını –ve bu meyanda Sadık Efendi'ye yazdığı mektubu– Avrupa kamuoyunun o zaman en kolayca anlayabileceği dil olan Fransızca olarak yazması şaşırtıcı değildir.

II. Mektubun Karakterleri: Sadık ve Etienne

İkinci mesele, mektupta bahsi geçen insanların tespitine dair. Mektubun alıcısı Sadık Efendi ve mektupta ismi zikredilen ortak arkadaş Etienne kim?

¹⁰ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, *op. cit.*, s.363-369.

Sadık Efendi ile başlayalım. Mektubun kendisinden doğrudan ve dolaylı olarak çıkan bilgi kıvrımlarına bakalım.

Sadık Efendi ilk bakışta çok büyük bir ihtimalle bir Osmanlı Türkü olduğu düşüncesi akla geliyorsa da Sinan Kunalalp'in tespitine göre "söz konusu Sadık Efendi, aslen Avusturyalı olup, Osmanlı Viyana sefaretinde ve Tiflis şebkenderliklerinde bulunmuştur"¹¹. Midhat Paşa'nın Sadık Efendi'ye yazdığı mektubun aslının tedarik edildiği sahhafın Viyana merkezli oluşu¹² ile desteklenen bu tespit, Osmanlı arşivleri taranınca da doğrulanıyor.

Gerçekten de Osmanlı arşivleri tarandığı vakit, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın Avrupa diplomasisinde epey aktif rol almış bir Sadık Efendi'ye rastlıyoruz. Meselâ Ocak 1875 tarihli ve "Atûfetlü Efendim Hazretleri" diye başlayan bir belge, Sadık Efendi hakkında şu arzda bulunuyor:

"Almanya'da vaki Frankfurt şehrine taraf-ı saltanat-ı seniyyeden bir şebkenderin lüzum-ı tayini cânib-i sefaretten beyan ve işar olunmuş olduğundan ve mukaddemen Viyana sefaret-i seniyyesi ... serkitabetinden bulunan Sadık Efendi bu memuriyete ehil görüldüğünden mumaileyhin oraya"¹³.

Buradan da anlıyoruz ki Sadık Efendi, başka görevleri arasında, Frankfurt'ta konsolosluk ve ondan evvel Viyana elçiliğinde başkâtiplik yapmış bir diplomattı.

1880 tarihli başka bir arşiv belgesinde

"Bundan akdem Viyana sefaret-i seniyyesi serkitabetinde ... bulunmuş ve ... mensub olduğu gazetelere devlet-i aliyyeye müsaid bendler yazdırmakla maruf olduğu cihetle ... Sadık Efendi (Mösyö Tendil)"

den bahsedilmektedir¹⁴. Bu belgeden Sadık Efendi'nin Türk asıllı olmadığını ve gerçek isminin Mösyö Tendil olduğunu anlıyo-

¹¹ Bu değerli bilgiyi sağladığı için kendisine teşekkür ederim.

¹² Bkz. aşağıda dipnot 45.

¹³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), İHR, 266-15938, 4 Zilhicce 1291 / 11 Ocak 1875.

¹⁴ DABOA, YEE, 42-132, 4 Safer 1297 / 16 Ocak 1880.

ruz. Buradan ayrıca Sadık Efendi'nin, bilhassa 1877-1878 Rus Harbi döneminde Avrupa'da Osmanlı lehine bir kamuoyu oluşturmak adına Avrupa gazetelerine yazılar yazmakla görevlendirildiğini de tahmin edebiliyoruz, nitekim 1881 tarihli bir arşiv belgesinde kendisinden, “Viyana sefaret-i seniyyesi serkâtib-i esbak Sadık Efendi'nin Almanya ve Avusturya gazetelerine devlet-i aliyye lehine bendler neşri hizmeti[.]” münasebetiyle bahsediliyor ve bu görevi için kendisiyle akdedilen kontratın feshinden söz ediliyor¹⁵. 1881'den seneler önce, 10 Şubat 1876'da dahi, yani Midhat Paşa'nın sürgününden yaklaşık bir sene evvel, Osmanlı lehine Avrupa'da kamuoyu oluşturmak görevinin Sadık Efendi'ye tevdi edildiği anlaşılıyor¹⁶.

Bütün bu verilerden şu netice de çıkıyor: Aslen Avusturyalı olan Sadık Efendi'nin ana dili Türkçe değil muhtemelen Almanca idi. Zaten Almanya ve Avusturya gazetelerinde Osmanlı lehine yazılar yazmakla görevlendirilen bir diplomatın ana dilinin Almanca olması da akla en yatkın ihtimal. Bu durum da Midhat Paşa'nın mektubunu Fransızca olarak kaleme almış olmasını açıklayan mühim ve ilave bir sebep. Nitekim mektup, Sadık Efendi'nin önceki tarihli ve Alman *Freie Presse* gazetesi kupürünü de içeren bir mektubuna cevaben yazıldığına göre Sadık Efendi, Almanca çıkan bu gazeteyi ana dilinden takip edebiliyordu ama Midhat Paşa ile diplomasi dili olan ve ikisinin de ortak yazıp konuşabildikleri dil olan Fransızca yoluyla anlaşıyorlardı ve Midhat Paşa'nın mektubunun Fransızca yazılmış oluşu da büyük ölçüde veya tamamen bundan ileri geliyordu¹⁷.

İlaveten, Sadık Efendi, Midhat Paşa ile sürgününde mektuplaşan biriydi. Hatta Midhat Paşa ona sağlık durumundan bahset-

¹⁵ DABOA, ŞD, 2439-25, 9 Cemaziyelahir 1298 / 8 Mayıs 1881.

¹⁶ DABOA, HRİD, 1430-1, 10 Şubat 1876.

¹⁷ Bundan tam emin olmak mümkün değil zira *Freie Presse* kupürünün Fransızcaya ve/ya eski yazıya başkası tarafından çevrilmiş olması ve Sadık Efendi ile Midhat Paşa'nın Fransızca tercüme versiyonu okumuş olmaları da mümkün. En azından Midhat Paşa'nın Almanca bildiğine dair bir kayda rastlamadım.

tiğine göre belki de Paşa ile aralarında bir derece samimiyet de teessüs etmiş olan biriydi.

Bunun dışında, Midhat Paşa'nın hitabında kullandığı "Efendi" lakabı, Sadık Efendi'nin meselâ bir paşa olmadığına işaret. İlk bakışta önemsiz bir detay olarak görülebilirse de hitapta kullanılan unvan, Sadık'ın kim olduğunun tespitinde mühim bir yardımcı. Sadık Efendi isimli zatın, sonradan sadrazam da olacak Mehmed Sadık Paşa (Karavezir) (1826-1901) olabileceği akla gelebilir bir ihtimal idiye de yukarıdaki bilgiler ve tespitler ışığında, Sadık Efendi'nin Mösyö Tendil isimli bir diplomat olduğu zaten katiyet kazanıyor. Ayrıca mektubun yazıldığı sırada Karavezir nam Sadık bir paşa idi; Midhat Paşa'nın paşa unvanını kazanmış bir bürokrata "Sadık Efendi" diye hitap etmesi akla yatkın değil ki bu da mektupta adı geçen Sadık'ın, Sadık Paşa değil, Mösyö Tendil nam Sadık Efendi olduğunu teyit ediyor¹⁸.

¹⁸ Mektubun muhatabı Sadık Efendi'nin sonradan sadrazam da olacak olan Mehmed Sadık Paşa (Karavezir) (1826-1901) olabileceğine ilk bakışta işaret eden iki türlü delil var. Birincisi, mektubun dili Sadık Efendi'ye karşı oldukça samimi (ki meselâ ortak dostları Etienne'e selam gönderiyor). Midhat Paşa, azlinden evvel ve sadrazamken, Sadık Paşa'yı kabinesine maliye bakanı (nazır) olarak almıştı ve ayrıca Sadık sonraları Paris'e büyükelçi olarak atandığında "Avrupa'ya sürülen Midhat Paşa ile görüşme ihtimalinin ortadan kalkması için Paris'ten alınarak Tuna valiliğine tayin edildi". Kemal Beydilli, "Sâdık Mehmed Paşa (1826-1901)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, s.398. Mehmed Sadık Paşa ile Midhat Paşa'nın arasındaki gayet iyi olduğunu, Midhat Paşa'nın oğlunun derlediği hatıratında kendisinden sitayişle bahsedilmesinden de anlıyoruz. Bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, Londra, J. Murray, 1903, s.64, 120-121. İkincisi, Sadık Paşa, 1875-1877 senelerinde Paris büyükelçiliği yapmış ve 5 Şubat 1877'de bu görevinden alınarak Tuna valiliğine atanmıştı. Bkz. Beydilli, *op. cit.*, s.398; "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz", *Türkiye Cumhuriyeti Paris Büyükelçiliği*, <https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024). Demek ki en azından Şubat 1877'ye kadar Sadık Paşa Paris'te idi. Her halükârda Midhat Paşa'nın kabinesinde yer almıştı ve onunla yakından irtibatlı idi ki Paris sefaretinde bulunması tehlikeli görülüp başka bir göreve tayin edilmişti. İlaveten, Fransa'ya elçi olmak hasebiyle Fransızca'yı iyi biliyordu ve bundan dolayı Midhat Paşa'nın yollayacağı Fransızca bir mektubu rahatlıkla anlayabilirdi. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın naklettiği tarihlere göre de Sadık Efendi'nin Sadık Paşa olabileceği düşünülebilir: İbnülemin'in nakline göre Sadık Paşa, 25 Ramazan 1292'de (25 Ekim 1875) Paris'e sefir olarak atanmış, 21 Mu-

Etienne'in tespiti meselesine geçelim. Midhat Paşa'nın dostu olarak nitelendirdiği bir tek Etienne biliyoruz: Osmanlı kıdemli diplomat ve büyükelçilerinden, otuz yıldan fazla bir süre boyunca (1851-1885)¹⁹ İngiltere büyükelçiliği görevini ifa etmiş Kostaki Musurus Paşa'nın (1807-1891)²⁰ oğlu Stefanaki (İstefanaki) Musurus veya nam-ı diğer Etienne (1841-1907)²¹.

Stefanaki Musurus, yahut sonraları daha sık kullandığı isimle Etienne²², Midhat Paşa'nın sürgünü sırasında kendisi ile

harrem 1294'te de (5 Şubat 1877) Tuna valisi olmuş ve 1 Cemaziyevvel 1294'te (14 Mayıs 1877) de valilikten azledilmiş. Bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, c.II, s.758. İbnülemin şöyle diyor: "1877 [1 cümadelulâ 1294]de Tuna valiliğinden azl edilerek İstanbul'a geldi". *Ibid.* Hemen peşine de şöyle yazıyor: "Tebdili heva için Midilliye gitti. 1877 [29 receb 1294]de İstanbul'a geldi". *Ibid.*, s.759. Yani Sadık Paşa, 14 Mayıs 1877'de Tuna valiliğinden azledilmiş ama 9 Ağustos 1877'de İstanbul'a dönmüş ve arada hava değişimi için Midilli'de imiş. Belki yine azliyle İstanbul'a dönüşü arasındaki bu neredeyse üç aylık hava değişimi döneminde ve dolayısıyla mektubun yazıldığı Temmuz 1877 dolaylarında Paris'te idi yahut en azından Avrupa'da, sürgündeki Midhat Paşa'nın kendisine mektup yazabileceği bir mahaldeydi. İlaveten, Sadık Paşa, yine İbnülemin'in nakline göre "Midhat Paşa ve arkadaşlarının dairei ittifakında" bulunan bir kimse idi. *Ibid.*, s.758. Buna mukabil, vezirlik rütbesini 1869'da almış (bkz. Beydilli, *op. cit.*, s.398), sonraları nazırlık ve büyükelçilik gibi görevleri ifa etmiş olan birine, Osmanlı bürokrasisinin tepesinde bulunmuş ve dolayısıyla teşrifata ihtimam göstermesi beklenen Midhat Paşa'nın, Sadık Paşa'ya "Sadık Efendi" diye hitap etmesi makul görülmeyeceğinden, bu sebeple mektup alıcısının başka bir Sadık olması gerektiği düşünülmelidir. Gerçekten de örneğin mektubun yazıldığı 1877'den beş sene evvel, 1872 senesinde, Midhat Paşa, Sadık Paşa'yı kabinesine maliye nazırı olarak almak istediğinde kaleme aldığı arz tezkiresinde Sadık Paşa'dan "Devletlu Sadık Paşa Hazretleri" diye bahsetmiştir. Bkz. İnal, *op. cit.*, s.745. Nitekim Sadık Efendi'nin Sadık Paşa olmadığı böylelikle ortaya çıkıyor ki bu da Sadık Efendi'nin Mösyö Tendil olduğunu destekleyen bir tespit.

¹⁹ "Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz", *Republic of Türkiye: Turkish Embassy in London*, <https://londra-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

²⁰ Nuran Kunalp, "Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)", *Bellekten*, Cilt 34, Sayı 135, Temmuz 1970, s.421-422.

²¹ Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)* (Doktora Tezi, Danışman Cahid Baltacı), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, 2006 (<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/A/B/C/D/E/T0053331.pdf>), s.27-31.

²² *Ibid.*, s.27, n.108.

yakın irtibatla bulunmuş olmalıdır. Şubat 1877'de başlayan ve Eylül 1878'de bağışlanarak Girit'e gelmesine müsaade edilmesiyle son bulan Avrupa sürgünü sırasında²³, Avrupa seyahatleri bir kenara bırakılacak olursa, Midhat Paşa'nın daimî ikameti Londra'daydı²⁴. Bu sırada Osmanlı'nın İngiltere sefiri Musurus Paşa idi ve oğlu Etienne de o sıralarda Londra elçiliğinde babasının yanında çalışıyordu²⁵. Etienne, 7 Haziran 1877 tarihinde, Londra sefaretini birinci kâtipi unvanı ile Osmanlı Hariciyesine elçilik talep ettiği bir arz gönderdiğine göre²⁶ ve elimizdeki mektup bu tarihten yaklaşık bir ay sonra, 9 Temmuz 1877'de yazılmış olduğuna göre, Etienne'in mektubun yazıldığı esnada hâlen Londra'da ikamet ettiğini ve birinci kâtip olarak diplomatlığını sürdürdüğünü kabul etmek makul olur.

Etienne'in, Musurus Paşa'nın oğlu Etienne olduğuna başka bir delil de mektupta kendisinden bir "dost" olarak bahsedilmiş olmasıdır. Gerçekten de Musurus Paşa ve ailesi, Midhat Paşa ile sıkı irtibat hâlinde ve ona yardımcı idiler. Meselâ, Midhat Paşa'nın affedilip memlekete dönmesinin temin edilmesi esnasında İstanbul ile Midhat Paşa arasındaki diyalogun tesis edilmesi ve dönüş şartlarının tespit edilmesi hususunda Musurus Paşa'nın Midhat Paşa'ya telgrafnameler tebliğ ettiğini biliyoruz²⁷. Gerçi Musurus Paşa neticede bu esnada bir Osmanlı yüksek bürokrati idi ve Bâb-ı Âli'den gelen direktifleri uyguluyordu: meselâ Midhat Paşa görevden azledilip sürgüne gönderilince keyfiyeti Kanun-i Esasi'ye göre meşrulaştırmayı hedefleyen bir telgrafnameyi Londra'da yetkililere iletmiştir²⁸. Yine de Musurus Paşa ile Midhat Paşa'nın arasının sürgünde ve sürgün

²³ Midhat Paşa'nın memlekete dönüşü ile alakalı bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946, s.3.

²⁴ Korkmaz, *op. cit.*, s.363.

²⁵ Şafak, *op. cit.*, s.27-28.

²⁶ *Ibid.*, s.28.

²⁷ Mesela bkz. Zeki Arıkan, "Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)" in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, *op. cit.*, s.128.

²⁸ Bkz. Bilâl N. Şimşir, "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere" in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, *op. cit.*, 322-333.

sonrasında da iyi olduğu kabul edilebilir. İki dost, Londra’da, biri aktif biri gözden düşmüş Osmanlı bürokratları olarak, yüksek profilli faaliyetlerde beraber görünmekten çekinmiyorlardı²⁹. İlaveten, Midhat Paşa, memlekete dönüşü sonrası Sultan Abdülaziz’in ölümünde dahil olduğu gerekçesi ile Yıldız Mahkemesi tarafından yargılanıp idama mahkûm edildiğinde (ki bu ceza sonra Sultan Abdülhamid tarafından sürgüne çevrilecekti³⁰) Musurus Paşa, muhakemenin İngiltere’de rahatsızlığa sebebiyet verdiğini İstanbul’a nakletmekte beis görmeyecekti³¹. İki paşa arasındaki dostluk muhtemelen Midhat Paşa ve Etienne arasında da bir dostluğa vesile olmuştur. Bu da mektupta bahsi geçen Etienne’in, Musurus Paşa’nın oğlu Etienne olduğuna ilave bir karinedir.

Musurus Paşa’nın oğlu Etienne’in Fransızcasının Türkçesinden daha iyi olduğu kaynaklarda yer aldığına (hatta bazı kaynaklara göre Türkçe bilmediğine) göre³², bu durum, Midhat Paşa’nın mektubunu Türkçe değil de Fransızca kaleme almış olmasına ilave bir gerekçedir.

III. Mektubun Bağlamı: Paşa’nın Sürgün Hayatı

Londra elçiliğinde çalışan ve babası Londra büyükelçisi olan Etienne (ve yine bir Osmanlı diplomatı olduğu varsayılırsa Sadık Efendi) ile Midhat Paşa’nın dostluğunun daha pragmatik bir tarafı da olmuş olmalı. Zira mektubun kaleme alındığı 1877 Temmuz’unda, Midhat Paşa ile Bâb-ı Âli arasındaki ilişkiler

²⁹ Meselâ bkz. “Alexandra Palace”, *The Morning Post*, 18 Şubat 1878 (<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/BL/0000174/18780218/003/0002>). Ayrıca bkz. Kemal İnanç Işıklar, “İngiliz Kaynaklarında Midhat Paşa’nın Avrupa Sürgünü”, *Yeditepe Üniversitesi Akademik Açık Arşiv*, <https://openaccess.yeditepe.edu.tr/yayin/1750187&dil=0> (Yayın Tarihi: 2023), s.28 (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967, s.333-334. Ayrıca bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, *op. cit.*, s.232-233.

³¹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, *op. cit.*, s.316-317.

³² Meselâ bkz. Şafak, *op. cit.*, s.27. Ayrıca bkz. Olivier Bouquet, *Les pachas du sultan: Essai sur les agents supérieurs de l’État ottoman (1839-1909)*, Paris – Louvain – Dudley, MA, Peeters, 2007, s.256.

yumuşamaya başlamıştı ve Avrupa matbuatında Midhat Paşa'nın İstanbul'a veya en azından Osmanlı topraklarına tekrar dönebileceği konuşuluyordu³³. Midhat Paşa'nın memlekete dönüşü her ne kadar bir sene daha bekleyecek idiyse de³⁴ dönüş bahsinden ve bunun siyasi ve diplomatik cenahlar tarafından konuşulduğundan mutlaka haberdardı. Bu sebeple de Osmanlı diplomatları ile ve bu meyanda Sadık Efendi ve Etienne ile iyi ilişkilerini korumak ve onları dost olarak görmeye şahsi bir menfaati olduğunu da idrak etmiş olmalıdır.

Mektubun yazıldığı yerin Plombières olması da ilgi çekici. Plombières kasabasının bugünkü Belçika sınırları içinde kalan hudut kasabası olduğu ileri sürülmüşse de³⁵ Midhat Paşa'nın mektubundaki kaplıca ve romatizmal ağrı referansından, tarihte ve bugün bir kaplıca ve spa merkezi olarak anılan Fransa'daki Plombières kasabasının³⁶ mektubun yazıldığı yer olduğunu düşünmek daha isabetli olacaktır. Mektubun yazıldığı tarihe yakın tarihli (28 Temmuz 1877) bir *New York Times* haberi de Midhat Paşa'nın Plombières kasabasında olduğunu teyit ediyor³⁷. Gerçi Midhat Paşa'nın hangi Plombières kasabasında olduğu bir tarafa bırakılacak olursa, Paşa'nın Avrupa menfa hayatında sadece Londra'da kalmadığı, hem gezmek hem de ve daha önemlisi sıkı bir Osmanlı gölge diplomasisi yürütmek için –ve bir parça Avrupa kamuoyu nezdinde kendi itibarını muhafaza ve rehabilite etmek maksadına matuf olarak– Avrupa'da türlü seyahatlere çıktığı aşikâr. Zaten bu kısacık mektubun metninden bile en az dört

³³ Meselâ bkz. “Midhat Pasha Recalled”, *The New York Times*, 29 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/29/archives/midhat-pashas-recall.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³⁴ Korkmaz, *op. cit.*, s.364-370.

³⁵ Işıklar, *op. cit.*, s.18.

³⁶ Plombières kaplıcaları hakkında meselâ bkz. Eugène Léon Bottentuit, *The Waters of Plombières (Vosges)*, London, J. & A. Churchill, 1888. Kitapta Paris'ten anılan kasabaya nasıl gidildiği de anlatılmaktadır ki Midhat Paşa da bu yolu kullanmış olsa gerektir. Bkz. *ibid.*, s.ix-x.

³⁷ “Affairs at the Turkish Capital”, *The New York Times*, 28 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/28/archives/affairs-at-the-turkish-capital-midhat-pasha-said-to-have-been.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

mahal adı çıkıyor: Midhat Paşa mektubu, Londra'daki adresine yazılan bir mektuba cevaben kaleme alıyor, demek ki Paşa'nın bir ayağı Londra'da. İkincisi, Paşa mektupta Sadık Efendi'ye Paris'e döneceğini müjdeliyor, demek ki Paris'e gitmiş ve gidecek. Üçüncüsü mektubun üst kısmında yer alan ve mektubun yazıldığı yer olan Plombières. Dördüncüsü de mektuptaki Almanya kaplıcaları bahsi: Midhat Paşa mektupta doktorların tavsiyesi ile Fransız kaplıcalarını Alman kaplıcalarına yeğlediğini belirtse de Almanya da Paşa'nın kolayca seyahat edebileceği yerler arasında.

Paşa'nın sıkı bir diplomasi yürüttüğüne bir başka delil de mektupta bahsi geçen *Freie Presse* kupürü. Sadık Efendi'nin Paşa'ya anılan gazetenin kupürünü de içeren bir mektup yollamış olması ve Paşa'nın Sadık Efendi'ye cevaben bu yazıda ele aldığı mektubu yazmış olması, Midhat Paşa'nın Avrupa kamuoyunun ne düşündüğü ile yakından alakadar olduğuna işarettir. Mektupta adı geçen *Freie Presse*, Viyana merkezli *Neue Freie Presse*³⁸ olmalıdır. Nitekim Midhat Paşa, sürgüne gönderildikten kısa bir süre sonra *Neue Freie Presse*'ye mülakat vermiş ve bu mülakatta vatanına ve tahta bağlılığını bildirmiş, sürgününden Sultan Abdülhamid'in bazı müşavirlerini mesul tutmuş ve Kanun-i Esasi'nin hayatiyeti için alınması lazım gelen tedbirleri sıralamıştır³⁹. Paşa, mülakatta Montesquieu'ye atıfla anayasal bir sistem teşkilinin meşakkatli ve zaman alıcı bir uğraş olduğundan bahsetmiş, anayasayı iyi işletilmesi gereken bir değirmene benzetmiş ve anayasal sistemin karşı karşıya olduğu tehlikenin bu değirmeni işletmeyi bilmeyenlerin cehaletinden kaynaklandığını ifade etmiştir⁴⁰.

Buradan da Paşa'nın *Neue Freie Presse* ile irtibatı olduğu ve bundan dolayı da Sadık Efendi'nin ilk mektubunda gönderdiği kupürün de çok büyük ihtimalle *Neue Freie Presse* kupürü oldu-

³⁸ Gazete hakkında künye bilgisi için bkz. "Neue freie Presse", *Library of Congress*, <https://www.loc.gov/item/sn95021036/> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

³⁹ Bkz. Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, *op. cit.*, s.163-165.

⁴⁰ *Ibid.*, s.163-164.

ğu anlaşılıyor. Bu gazetenin arşivleri bugün herkesin erişimine açıktır⁴¹ ve daha detaylı bir araştırma ile bahsi geçen *Freie Presse* kupürünün hangisi olduğu tespit edilebilir veya en azından muhtemel kupürler birkaç adede indirilebilir. Belki de bahsi geçen kupür, 30 Haziran 1877 tarihli –yani Midhat Paşa'nın mektubunu yazmasından birkaç gün önce intişar eden– ve Midhat Paşa'nın sağlığıyla ilgilenmek üzere Paris'e gideceğini haber veren kupürdür⁴².

⁴¹ Bkz. “Jahrauswal”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

⁴² Bkz. “Kleine Chronik”, *Neue Freie Presse*, 30 Haziran 1877 (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18770630&zoom=33>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024). Bir diğer –ve daha düşük bir– ihtimal ise Sadık Efendi'nin ilk mektubuna iliştiirdiği ve Midhat Paşa'nın cevabı mektubunda atıfta bulunduğu *Freie Presse* kupürünün, Osmanlı arşivinde Sadık Efendi'yle ilgili evrak arasında “Article de fond de la Neue freie Presse du 5 juillet 1877 traduction” başlıklı Fransızca tercümesi bulunan, 5 Temmuz 1877 tarihli *Freie Presse* kupürü olduğudur. DABOA, HRİD, 1430-6, 5 Temmuz 1876. *Freie Presse*'nin 5 Temmuz 1877 tarihli nüshasının Almanca aslına bakıldığında, o tarihlerde devam etmekte olan Osmanlı-Rus Harbi, Sultan Abdülhamid'in durumu, Osmanlı anayasal sistemi gibi hususlar hakkında karamsar bir başyazı olduğu görülüyor ki bu da Avrupa gazetelerini takip ve Osmanlı lehine kamuoyu oluşturmak üzere görevlendirilen Sadık Efendi'nin dikkatini muhakkak çekmiş olmalı. Bkz. “Neue Freie Presse, 5. Juli 1877”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=18770705&zoom=33> (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2024). Yazıda Mahmut, Redif ve Said Paşalar'ın Sultan Abdülhamid'i, Midhat Paşa'nın sürgünü sonrasında Midhat Paşa taraftarlarının tehlikeleri hakkında korkutmaya devam ettiğinden bahsediliyor; Midhat Paşa'nın sürgününden evvel Osmanlı'nın elinde Avrupalı devletlerin haksız taleplerine karşı koyacak gücün bulunduğu ve Midhat Paşa'nın sürülmesi ile Bâb-ı Âli'nin kendi eliyle en güçlü silahını etkisiz hâle getirdiği söyleniyor. *Ibid.* Osmanlı anayasacılığına da temas eden gazete nüshası, “Kanun-ı Esasi'nin tatbikine, Türkiye'nin yeniden doğuşuna” duyulan inancın “Midhat Paşa'nın şahsına bağlı” olduğunu ifade ediyor. *Ibid.* Midhat Paşa lehtarı ve aynı zamanda devrin muvazzaf Osmanlı bürokratları aleyhtarları bu gazete kupürü belki de Sadık Efendi tarafından Midhat Paşa'nın mektubundaki deyiimiyle “nazik” bir dille Paşa'nın dikkatine sunuldu. Belki Sadık Efendi'nin mektubu kibar bir ikazdı ve Midhat Paşa bu “nazik” ikaza, o sıralarda memlekete dönüşüne izin verilmesi gündemde olduğu için yine nazik bir cevap vermişti. Bu ihtimali yine de düşük bir ihtimal olarak nitelmem hadiselerin kronolojik seyrinden ileri geliyor: Midhat Paşa, cevabı mektubunda, Sadık Efendi'nin *Freie Presse* kupürünü de içeren mektubunu Londra'da aldığı ama hemen cevap yazmadığını söylediğine ve cevabını 9 Temmuz 1877'de Fransa'dan yazdığına göre, bahsi geçen kupürün 5 Temmuz 1877'den daha önce yayınlanmış olması gerektiği düşünülebilir.

Netice itibariyle, bu yazıda kısaca ele aldığım bu mektup, Midhat Paşa'nın Avrupa'daki sürgün hayatı boyunca kendisi, ülkesi ve mimarı olduğu Kanun-i Esasi lehine yürüttüğü hummalı diplomasi⁴³ sırasında kaleme alınan bir evrak olarak siyasi tarih ve hukuk tarihi araştırmacılarının istifadesine sunulmuştur. Midhat Paşa'nın ne derece başarılı olduğunun hükmünü onlar verecektir. Bir yazarın renkli ifadesiyle, “*Sic transiit gloria Midhat*”⁴⁴.

(*Ekler ve kaynaklar izleyen sayfalardadır.*)

⁴³ Benzer yönde bkz. Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, *op. cit.*, s.130.

⁴⁴ Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963, s.251. (Bu ifadenin doğrusu “*Sic transit gloria Midhati*” olmalıdır).

EK-1: Midhat Paşa'nın 9 Temmuz 1877 tarihli mektubu

Plombières le 9 Juillet 1877

Cher Sadik Effendi

Avant de quitter Londres, j'ai reçu votre aimable lettre ainsi que la coupure de la Free Press. Je ne vous ai pas répondu immédiatement car je n'étais pas décidé si je devais me rendre aux eaux d'Allemagne ou à celles de France. Les Docteurs, à Paris, m'ont conseillé de venir à Plombières où ils prétendent que les eaux produisent plus d'effet qu'ailleurs et surtout pour les douleurs rhumatismales dont je suis affecté. J'espère pouvoir être de retour à Paris dans une quinzaine de jours. Présentez, en attendant, mes compliments à notre ami Etienne et recevez l'assurance de ma parfaite estime

Midhat
I

EK-2: Mektubun otantisitesi nasıl tahkik edilebilir?

Yazıda kısaca ele aldığım ve önceleri, kataloğuna bu mektubu Midhat Paşa'nın bir mektubu olarak almış maruf bir sahhafta keşfedilen bu mektubun⁴⁵, Midhat Paşa'ya ait olduğunu matematiksel bir kesinlikle bilmeye imkân olmadığını peşinen söylemek gerekirse de en az üç delille mektubun gerçekten de Midhat Paşa'ya ait olduğunu düşünebiliriz.

Birincisi, Paşa'nın kaleme aldığı başka Fransızca mektuplar ile bu mektup mukayese edildiğinde kaligrafinin değişmediği ve hususiyetini koruduğu gözlemlenmektedir. Söz gelimi, biri 1877 biri 1878'de yazılmış iki farklı Fransızca mektubun yazısı kıyaslandığında⁴⁶, imzaların, “d” ve “h” harflerinin birleşme şekli, “t” harfinin aşağıya doğru kıvrılarak uzatılması da dâhil olmak üzere, birebir aynı olduğu görülüyor. İlaveten, “d” harflerinin genel olarak süslü yazılması gibi kaligrafik hususiyetlerin de mektuplar arasında değişkenlik göstermediği gözlemleniyor. Hurufat dışında, rakamların kullanımına bakıldığında da diğer mektuplarla bu mektup benzerlik gösteriyor: meselâ 7 rakamının aşağıya doğru normalden daha uzun çekilmesi Midhat Paşa'nın Fransızca yazım hususiyetlerinden olsa gerektir⁴⁷.

İkincisi, mektubun içeriğinin, mektupla aynı veya ona yakın tarihli kaynaklarla doğrulanabilmesi. Meselâ –ve yukarıda da bahsettiğim üzere⁴⁸– mektup 9 Temmuz 1877'de sağlık sorunları sebebiyle gittiği Plombières kasabasından yazılmış ve Paşa'nın Paris'e döneceğini haber veriyor, demek ki 9 Temmuz 1877 evveli Paşa, Paris'te imiş. Gerçekten de 30 Haziran 1877 tarihli

⁴⁵ Bahsi geçen sahhaf, Antiquariat INLIBRIS'tir.

⁴⁶ EK-1'deki mektubu meselâ şu bağlantıdaki mektupla kıyaslayınız: “1878 MİTHAT PAŞA imzalı mektup, 4 sayfa”, <https://www.onlineburak.com/urun/2333182/1878-mithat-pasa-imzali-mektup-4-sayfa> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

⁴⁷ Hemen ilave edeyim ki, Midhat Paşa'nın mektuplarını kendisinin mi yazdığı yoksa kalem-i mahsusuna, maiyetindeki başka birine veya Fransızca yazıp konuşan bir üçüncü kişiye dikte ederek mi yazdırıldığı ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken ihtimallerdendir.

⁴⁸ Yukarıda 37 ve 42 numaralı dipnotlara ve ilgili metinlere müracaat ediniz.

Neue Freie Presse kupürü, Paşa'nın sağlık sorunları sebebi ile Paris'e geçeceğini, 28 Temmuz 1877 tarihli bir *New York Times* haberi Paşa'nın Plombières kasabasından hareket edeceğini haber veriyor. Yine mektupta kendisinden arkadaş olarak bahsedilen Etienne, gerçekten de Paşa'nın tanıdığı ve yakınlık duyduğu biri. Bu ve bunun gibi muhtevayı doğrulayıcı bilgiler mektubun otantisitesine ilave delil teşkil ediyor.

Üçüncüsü, mektubun muhtevasının sıradanlığı. Mektupta bahsi açılan konular, Paşa'nın seyahatlerinden, o sıralarda ellili yaşlarında bir insan olarak çektiği sağlık sorunlarından, arkadaşına gönderdiği selamdan ibaret. Bu sıradanlık yahut da sözgelimi Kanun-i Esasi veya Sultan Abdülhamid hakkında olağan dışı bir ibarenin mektupta bulunmaması da mektubun siyasi emellerle o tarihlerde veya sonradan uydurulmuş olma ihtimalini epey düşürüyor.

Bu ve buna benzer deliller ışığında ve aksine delillerin de yokluğunda, mektubun Midhat Paşa'ya ait olduğunu kabul etmek makul görünüyor.

KAYNAKLAR

- “Affairs at the Turkish Capital”, *The New York Times*, 28 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/28/archives/affairs-at-the-turkish-capital-midhat-pasha-said-to-have-been.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Alexandra Palace”, *The Morning Post*, 18 Şubat 1878 (<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/BL/0000174/187802/18/003/0002>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa'nın Hayat-i Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325 [1909].
- — *The Life of Midhat Pasha: A Record of His Services, Political Reforms, Banishment, and Judicial Murder*, London, J. Murray, 1903.
- Arıkan, Zeki, “Midhat Paşa'nın Aydın Valiliği (Ağustos 1880-Mayıs 1881)”, *in Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.127-164.
- Beydilli, Kemal, “Sâdik Mehmed Paşa (1826-1901)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35, s.397-399.
- Bottentuit, Eugène Léon, *The Waters of Plombières (Vosges)*, London, J. & A. Churchill, 1888.
- Bouquet, Olivier, *Les pachas du sultan: Essai sur les agents supérieurs de l'État ottoman (1839-1909)*, Paris – Louvain – Dudley, MA, Peeters, 2007.
- “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”, *Republic of Türkiye: Turkish Embassy in London*, <https://londra-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz”, *Türkiye Cumhuriyeti Paris Büyükelçiliği*, <https://paris-be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).
- Davison, Roderic H., “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Reformlarına Araç Olarak Fransız Dili”, Çev. Çiğdem Erkal İpek, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Haziran 1994, s.171-188.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1963.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (DABOA), HRİD, 1430-1, 10 Şubat 1876.
- — HRİD, 1430-6, 5 Temmuz 1876.
- — İHR, 266-15938, 4 Zilhicce 1291 / 11 Ocak 1875.
- — ŞD, 2439-25, 9 Cemaziyelahir 1298 / 8 Mayıs 1881.
- — YEE, 42-132, 4 Safer 1297 / 16 Ocak 1880.
- İşıklar, Kemal İnanç, “İngiliz Kaynaklarında Midhat Paşa'nın Avrupa Sürgünü”, *Yeditepe Üniversitesi Akademik Açık Arşiv*, <https://openaccess.yeditepe.edu.tr/yayin/1750187&dil=0> (Yayın Tarihi: 2023) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).

- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 1982, c.II.
- “Jahrauswal”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Kaynar, Reşat, “Eğimli Said Paşa'nın Hatıratında, Midhat Paşa'nın Sadaretten Azli ve Memleketten Çıkarılması İle İlgili Açıklamalar”, in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.351-358.
- “Kleine Chronik”, *Neue Freie Presse*, 30 Haziran 1877 (<https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=8770630&zoom=33>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Kremnitz, Marie Charlotte, *Aus dem Leben könig Karls von Rumänien: Aufzeichnungen eines Augenzeugen*, Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, 1894, c.I.
- Kuneralp, Sinan, “Bir Osmanlı Diplomatı: Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)”, *Belleten*, Cilt 34, Sayı 135, Temmuz 1970, s.421-435.
- “Midhat Pasha Recalled”, *The New York Times*, 29 Temmuz 1877 (<https://www.nytimes.com/1877/07/29/archives/midhat-pashas-recall.html>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Neue freie Presse”, *Library of Congress*, <https://www.loc.gov/item/sn95021036/> (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- “Neue Freie Presse, 5. Juli 1877”, *Österreichische Nationalbibliothek: ANNO Historische österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp&datum=8770705&zoom=33> (Erişim Tarihi: 22 Ekim 2024).
- Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)* (Doktora Tezi, Danışman Cahid Baltacı), İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, 2006 (<https://katalog.marmara.edu.tr/veriler/yordambt/cokluortam/A/B/C/D/E/T0053331.pdf>) (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2024).
- Şimşir, Bilâl N., “Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere”, in *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.237-339.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.
- — *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946.
- “1878 MİTHAT PAŞA imzalı mektup, 4 sayfa”, <https://www.onlineburak.com/urun/2333182/1878-mithat-pasa-imzali-mektup-4-sayfa> (Erişim Tarihi: 17 Ekim 2024).

Makalenin İlk Hâli Hakkında Editörün Notu: Bu makalenin ilk hâli, anayasa.gen.tr’de 19 Ekim 2024 tarihinde yayınlandı. Makalenin bu ilk versiyonunda, söz konusu mektubun alıcısı Sadık Efendi’nin kim olduğu tespit edilememiştir. Sinan Kunalalp’in yardımıyla Sadık Efendi’nin kim olduğu tespit edildikten sonra, yazar makalenin ilgili kısmını revize etti. Okuduğunuz bu metin, makalenin revize edilmiş hâlidir. Makalenin ilk hâlini, yani Sadık Efendi’nin kimliğinin tespitinden önceki hâlini, anayasa.gen.tr’den bütünüyle kaldırmaya kıyamadım. Zira makalenin ilk hâli, Sadık Efendi’nin kimliğinin tespiti konusunda heyecan verici bir araştırmayı ve kayda değer akıl yürütmeyi içeriyor. Bu nedenle, makalenin ilk hâlini de anayasa.gen.tr’de yayınlamaya devam ediyorum. Makalenin ilk hâlini <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-eski.pdf> adresinden okuyabilirsiniz. K.G.

BU MAKALEYE AŞAĞIDAKİ ŞEKİLDE ATIF YAPILMASI ÖNERİLİR:

Cem Tecimer, “Sürgün, Romatizma ve Kanun-i Esasi: Midhat Paşa’nın Yayınlanmamış Bir Mektubu Üzerine (Yeni Versiyon)”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-yeni.pdf (Yayın Tarihi: 23 Ekim 2024).

CEM TECİMER’İN ANAYASA.GEN.TR’DE YAYINLANAN DİĞER MAKALELERİ

1. Cem Tecimer, “Engin Yıldırım’ın Muhalefet Şerhi Nerede?”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-1.htm (Yayın Tarihi: 9 Ocak 2023).
2. Cem Tecimer, “Altmış Sene Gecikmiş Bir Kitap Tahlil Yazısı - Robert Devereux’nün The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament Kitabı Üzerine”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-2.pdf (Yayın Tarihi: 3 Şubat 2023).
3. Cem Tecimer, “İki Benzemez? Güncel Anayasa Yorumu ve Mecelle-i Ahkâm-i Adliye”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-3.pdf (Yayın Tarihi: 12 Nisan 2023).
4. Cem Tecimer, “Anayasal Amnezi: Anayasa Mahkemesinin İçtihat Seçiciliği Üzerine Bir Deneme”, www.anayasa.gen.tr/tecimer-4.pdf (Yayın Tarihi: 28 Kasım 2023).

(c) Cem Tecimer, 2024.

Bu Sayfa: www.anayasa.gen.tr/tecimer-5-yeni.pdf
Eski Versiyonun Yayın Tarihi: 19 Ekim 2024
Yeni Versiyonun Yayın Tarihi: 23 Ekim 2024

Ana Sayfa: www.anayasa.gen.tr
Editör: Kemal Gözler
Editörün Adresi: kgozler1@hotmail.com